

NHỮNG NÉT RIÊNG CỦA MỘT SỐ LỄ HỘI LÀNG NGHỀ Ở NAM ĐỊNH

TRỊNH THỊ MINH ĐỨC

* Tóm tắt

Trong quá trình nghiên cứu ba lễ hội làng nghề tiêu biểu của tỉnh Nam Định: (lễ hội làng nghề đúc đồng thôn Tống Xá, lễ hội làng nghề chạm khắc gỗ La Xuyên, lễ hội làng nghề cơ khí Vân Chàng), chúng tôi thấy có một nghi lễ quan trọng, đó là lễ hiến xảo” còn gọi là lễ “dâng đồ khéo”. Thông qua nghi lễ này có thể nhận thấy sức sống của một làng nghề thủ công truyền thống, sự tiến bộ về kỹ xảo nghề nghiệp được thể hiện qua chất lượng và sự đa dạng của loại hình sản phẩm. Ngoài ra trong các lễ hội này còn có các cuộc thi tay nghề để lựa chọn những người thợ thủ công có trình độ kỹ thuật cao, họ sẽ là những người truyền bá tri thức nghề nghiệp cho các thế hệ sau và thúc đẩy làng nghề tồn tại, phát triển không ngừng. Đó chính là những nét riêng của lễ hội làng nghề cần được bảo tồn và phát huy trong giai đoạn hiện nay.

Lễ hội làng nghề đúc đồng thôn Tống Xá diễn ra từ ngày 10 đến ngày 12 tháng 2 âm lịch. Ngày 12 tháng 2 là ngày chính hội và cũng là ngày kỷ niệm đức thánh tổ Dương Không Lộ ra đi khỏi làng để tiếp tục truyền nghề và trở thành một vị chân tu, một vị thánh trong tín ngưỡng dân gian Việt Nam. Thực tế ở đền thờ tổ nghề còn một nghi lễ được tiến hành vào ngày 3 tháng 6 âm lịch. Đó là ngày làm lễ giỗ tổ nghề, theo người dân trong làng cho biết đó chính là ngày Vĩnh tịch của thánh tổ ở chùa Keo Hành Thiện (Nam Định). Lễ hội ở đây được tổ chức lớn 3 năm một lần và hội lệ tổ chức một năm một lần. Vào những năm chính hội thì dân làng tổ chức quy mô, có tế, có rước, có tổ chức các trò chơi, trò diễn. Mặc dù từ xưa đến nay, địa điểm chính diễn ra lễ hội là ở đền thờ tổ nghề, nhưng vào dịp lễ hội, nghi lễ cũng được tổ chức ở đình thờ thành hoàng làng với nghi thức rước thành hoàng làng từ đình về đền để tham dự lễ hội. Khi kết thúc hội, lại rước thành hoàng làng trở về đình. Năm 2008, theo quan sát của chúng tôi, mặc dù ngôi đình làng đã từ lâu không còn, tượng thành hoàng làng đã được rước về đền thờ tổ nghề nhưng vào dịp lễ hội dân làng vẫn tổ chức rước tượng từ địa điểm mới toạ lạc của ngôi đình trước kia về đền. Kiệu rước dừng tại nơi đó một đêm để làm lễ nghênh thần, đến hôm sau mới trở về đền. Khảo sát nghiên cứu lễ hội của làng nghề này, có thể nhận thấy đây là một làng nghề truyền thống đang trong xu thế phát triển mạnh mẽ.

Lễ hội làng nghề chạm khắc gỗ La Xuyên được diễn ra từ ngày 10 đến 15 tháng giêng âm lịch hàng năm. Vào những năm Tý, Ngọ, Mão, Dậu, lễ hội được tổ chức với quy mô lớn

(có tế, có rước, có tổ chức thi tài...). Thường lễ hội diễn ra nhằm tưởng nhớ ngày sinh, ngày hoá của thần. Riêng ở đình làng La Xuyên, lễ hội mở vào ngày 10 tháng giêng âm lịch lại không trùng vào ngày sinh, ngày mất của tổ nghề Ninh Hữu Hưng (ông mất vào ngày 24 tháng 4 âm lịch). Đây là lễ hội mang tính chất là lễ hội mùa xuân, trong thời gian đầu năm, tiết trời đẹp đẽ, phong quang, cây cối tươi tốt, đâm chồi nảy lộc, cũng là lúc người dân có thời gian rảnh rỗi khi chưa tới mùa vụ. Cộng đồng cư dân nơi đây đã tổ chức lễ hội làng để cầu mong mọi điều tốt lành sẽ đến với họ. Lễ hội đình làng La Xuyên diễn ra tại đình làng, đó là không gian thiêng, nơi thờ tổ nghề và cũng là nơi thờ thành hoàng làng. Đây là khu di tích được xây dựng khá lâu đời, với mặt bằng kiến trúc “Tiền chữ nhất hậu chữ đình”. Ngôi đình nằm trên một khu đất rộng, phía ngoài là hồ bán nguyệt, kè đá, phía trước là cánh đồng làng thoáng đãng, nơi tổ chức các trò chơi, trò diễn trong dịp lễ hội. Ở công trình kiến trúc này chúng ta còn nhận thấy sản phẩm của nghề thủ công truyền thống: Các bức cốn mê, các bộ cửa võng, các cánh cửa được chạm khắc cách điệu hình tượng tứ linh, tứ quý, với kỹ thuật chạm tinh xảo do chính những người thợ thủ công làng nghề sáng tạo.

Lễ hội làng nghề cơ khí Vân Chàng được diễn ra từ ngày 13 đến ngày 16 tháng giêng âm lịch hàng năm. Sở dĩ cộng đồng cư dân làng Vân Chàng chọn ngày 15 tháng giêng là ngày chính hội là để tưởng niệm ngày lục vị tổ sư dời đất Vân Chàng Nam Trục về quê cũ Hà Tĩnh để tiếp tục sự nghiệp truyền nghề. Người dân nơi đây truyền lại rằng từ xa xưa có sáu ông tổ nghề rèn từ vùng Đức Thọ Hà Tĩnh ra vùng đất Nam Trục để khai khẩn đất hoang, lập làng, tạo cuộc sống mới. Sau mười năm cật lực cải tạo đồng ruộng, làng xóm được hình thành, dân cư đông đúc, nhưng việc sản xuất còn thiếu công cụ chuyên dụng, gây ảnh hưởng nhiều đến kết quả của việc canh tác. Lúc đó các cụ tổ liền đem vốn hiểu biết từ miền quê cũ về nghề rèn, tổ chức sản xuất công cụ đồng thời dạy cho dân thành nghề. Lúc đầu người dân chỉ tập trung sản xuất liềm, cuốc, hái, về sau, khi tay nghề khá hơn, kỹ thuật tốt hơn, các cụ tổ lại dạy dân đúc gang thép, đúc đồng. Nhờ vậy mà vật dụng trong làng đầy đủ, sản phẩm làm ra còn bán ở mọi nơi, uy tín tay nghề được các làng cận kề biết đến. Vào dịp hội chợ Viềng hàng năm, chúng ta có thể gặp các sản phẩm của làng nghề bày bán. Thực chất của việc mua bán này chỉ là để lấy may đầu năm, vì vậy sản phẩm bày bán ở đây và người mua cũng không quan tâm nhiều đến giá cả. Theo những câu chuyện trong dân gian, “lục vị tổ sư” ở làng Vân Chàng tới 30 năm, sau đó các tổ đã từ già Vân Chàng cùng gia quyến trở về quê cũ. Để vinh danh công lao to lớn của các vị tổ, nhân dân làng Vân Chàng đã lập ngay thờ tại đình làng, tôn làm tổ sư và bốn mùa hương khói.

Trên cơ sở khảo sát thực tế, chúng tôi nhận thấy, ngoài những nét chung của lễ hội, ở các lễ hội của ba làng nghề này còn có những đặc điểm riêng cần được nghiên cứu, bảo tồn và phát huy. Trong các nghi lễ của ba lễ hội làng nghề có một nghi lễ được gọi là lễ “*Hiến xảo*” hay còn gọi là lễ “*Dâng đồ khéo*”. Xảo ở đây chính là *kỹ năng*, *kỹ xảo* của người thợ thủ công trong quá trình sản xuất các sản phẩm của làng nghề và cũng chính là điều kiện, là cơ sở quan trọng cho việc tồn tại và phát triển của làng nghề. Trong dịp lễ hội, đối với tâm thức của người dân làng nghề, điều quan trọng nhất là cần phải trình báo với các vị tổ nghề về những tiến bộ kỹ thuật sau một thời gian tìm tòi và sáng tạo. Điều cơ bản ở đây là những kỹ xảo nghề nghiệp phải được thể hiện trên sản phẩm cụ thể, vì vậy người dân còn gọi là lễ “*Dâng đồ khéo*”. Để chuẩn bị cho nghi lễ này, trước khi lễ hội diễn ra 2 đến 3 tháng, các gia đình đã chuẩn bị lựa chọn một loại

sản phẩm trong số nhiều loại sản phẩm đã thực hiện ở làng nghề. Người có kỹ thuật tay nghề cao trong gia đình thợ thủ công thực hiện quy trình làm ra sản phẩm. Để tham gia nghi lễ này, mỗi gia đình sẽ tự chọn cho mình một đơn vị sản phẩm, cũng có thể tình cờ mà hai hoặc ba gia đình cùng chọn một loại sản phẩm, điều đó có thể được vì như vậy thì mới có sự so sánh giữa sản phẩm của gia đình thợ thủ công này với sản phẩm của gia đình thợ thủ công khác. Tuy nhiên ở đây chưa phải là cuộc thi. Sau khi đã làm xong sản phẩm, vào lúc tổ chức nghi lễ “*Dâng đồ khéo*”, các gia đình thợ thủ công mang sản phẩm ra đình/đền thờ tổ nghề, đặt sản phẩm trước ban thờ với mục đích dâng lên tổ nghề những sản phẩm khéo, đẹp, kỹ thuật tinh xảo. Các gia đình có sản phẩm trong nghi lễ dâng đồ khéo đều được nhận một phần quà động viên của ban tổ chức lễ hội. Trong tâm thức, người dân coi đó là lộc của đức thánh tổ.

Riêng ở làng nghề đúc đồng thôn Tống Xá, ngoài nghi lễ “hiến xảo” còn có nghi lễ “*Xin lửa*”. Nghi lễ này được tiến hành vào đêm 30 tết hàng năm. Để chuẩn bị tốt cho nghi lễ, đêm 30 Tết, các gia đình làm nghề sắm một lễ mặn gồm xôi, gà/thịt, hoa quả, rượu, tiền, vàng... mang ra đền cúng thánh tổ. Tại cung thánh lúc này, đã có một lò lửa nhỏ cháy rực thể hiện ước vọng của người dân làm nghề đúc đồng vì lò đúc và nhiệt lượng của lò là yêu cầu cần thiết cho việc làm ra sản phẩm. Người dân trong làng khi ra đền lễ thánh đều mang theo một chiếc mời làm bằng rơm bện lại để xin lửa ở cung thánh mang về nhà mình. Khi về nhà, mời lửa sẽ được sử dụng vào việc đốt lò của gia đình thợ thủ công với ước vọng quanh năm gia đình làm ăn phát đạt. Mời lửa này sẽ mang đến cho các gia đình một năm làm ăn gặp nhiều may mắn và tốt đẹp.

Ngày nay, nghi lễ này đã có nhiều thay đổi, nếu như trước kia có lò lửa trong đền thánh vào đêm 30 tết để mọi gia đình vào xin lửa thì hiện nay vào dịp lễ hội, sau giờ khai mạc, ban tổ chức mời một cụ cao niên trong làng thấp hương xin lửa trong cung thánh, nếu được sự đồng ý, cụ cao niên sẽ châm lửa hội truyền thống. ngọn lửa sẽ được thấp sáng rực từ một ống đồng lớn có kết nối với bình ga. Sau đó các gia đình, các công ty sản xuất ra châm lửa từ ngọn đuốc truyền thống mang về đốt lò nhà mình và đốt lò của công ty. Đó có thể là một đặc trưng riêng của lễ hội làng nghề đúc đồng Tống Xá. Chúng tôi cũng chưa có điều kiện đi nghiên cứu, khảo sát ở các làng nghề đúc đồng khác như: làng nghề đúc đồng Đại Bái - Bắc Ninh; làng nghề đúc đồng Ngũ Xã - Hà Nội... để rút ra những nhận xét và so sánh những điểm tương đồng, khác biệt của các nghi thức - nghi lễ diễn ra trong các lễ hội làng nghề đúc đồng... Trong lễ hội làng nghề đúc đồng Tống Xá và lễ hội làng nghề chạm khắc gỗ La Xuyên có tổ chức thi tay nghề. Mục tiêu chính của tổ chức thi tay nghề là tìm ra những người trong làng nghề có trình độ kỹ thuật tốt, tinh xảo - những đôi bàn tay vàng. Từ đó để bầu chọn ra nghệ nhân tiêu biểu của làng nghề. Địa điểm tổ chức thi được tiến hành ngay trong khuôn viên của đình/đền, nơi những người trình diễn nghề đứng trên nền sân cao hơn như một sân khấu để mọi người xung quanh có thể quan sát. Tuy có ban giám khảo song cũng cần tham khảo thêm ý kiến của những người quan sát xung quanh. Nếu có sự đồng thuận cao của người dân cùng đứng xem thi tài thì đó là biểu hiện của sự công bằng. Thể lệ cuộc thi được quy định như sau: Những người tham gia cuộc thi đăng ký với ban tổ chức trước khi diễn ra lễ hội để có sự chuẩn bị tốt các phương tiện, công cụ làm nghề. Ở làng nghề chạm khắc gỗ La Xuyên, người dự thi cần chuẩn bị gỗ, các công cụ đục chạm gỗ... Còn ở làng nghề đúc đồng Tống Xá, họ cần chuẩn bị khuôn đúc, lò nấu và các công cụ cần thiết cho

quy trình làm ra sản phẩm. Những người tham gia cuộc thi phải làm cùng một sản phẩm, trong cùng một thời gian quy định. Trong lúc những người dự thi chăm chú làm việc thì người dân xung quanh quan sát và luôn cổ vũ, động viên họ. Kết thúc cuộc thi, người nào làm hết ít thời gian hơn, kết quả sản phẩm hoàn thiện hơn, đẹp hơn, tinh xảo hơn sẽ nhận được phần thưởng của làng. Sản phẩm này sẽ được dâng vào lễ ở cung thánh, với ý nghĩa để trình thánh đánh giá. Trước đây, khi mang sản phẩm thắng trong cuộc thi vào lễ thánh, cụ thủ từ làm lễ và xin âm dương, nếu xin một lần được ngay tức là đã được đức thánh tổ đánh giá quy trình lựa chọn của ban giám khảo là đúng. Cũng cần lưu ý thêm rằng, những người thắng cuộc trong cuộc thi tay nghề luôn được cộng đồng cư dân làng nghề quý trọng, đề cao. Họ tổ chức thi tài, chọn ra những người có kỹ thuật tay nghề cao để phổ biến, hướng dẫn cho những người thợ khác cùng tiến bộ, trao truyền kỹ năng nghề nghiệp cho các thế hệ tiếp theo. Đây là việc làm rất cần thiết.

Tổ chức cuộc thi tay nghề trong lễ hội ngày nay đã có nhiều biến đổi so với trước kia, sự biến đổi này có lẽ xuất phát từ khâu tổ chức sản xuất. Ở làng đúc đồng Tống Xá, hiện nay không chỉ có mô hình sản xuất theo các gia đình thợ thủ công, mà đã có những công ty (trong làng có 64 công ty và 35 doanh nghiệp). Tuy nhiên, những hộ gia đình cá thể có ưu thế mạnh hơn là tập trung sản xuất các sản phẩm nhỏ mang tính truyền thống, số lượng ít, song lại nhận được sự quan tâm của khách hàng. Trong tổ chức thi tay nghề hiện nay, các công ty Hải Yên, Ngọc Hà, Cửu Long, Toàn Thắng... đã tập trung tham gia thi tài về kỹ thuật đúc đồng, rút thép, đúc ống lửa.v.v.. Đặc biệt, ít có các gia đình tham gia thi tay nghề như lễ hội xưa. Đó chính là sự biến đổi của lễ hội. Tuy nhiên sự biến đổi này là một hạn chế của lễ hội làng nghề vì đã dẫn đến sự nghèo nàn làm mất đi các sản phẩm truyền thống, thay vào đó là những sản phẩm thép không còn mang đặc trưng của sản phẩm làng nghề xưa.

Ngoài những nghi lễ và trò diễn có liên quan đến nghề nghiệp mà chúng tôi đã nêu ra trên đây, ở 03 lễ hội làng nghề còn có các nghi lễ và trò chơi, trò diễn rất đáng quan tâm. Trong lễ hội làng nghề Vân Chàng, có 02 nghi lễ: Nghi lễ thứ nhất là lễ tế Thọ Công. Đây là nghi lễ bày tỏ lòng biết ơn đối với các dòng họ, trong đó có 15 dòng họ đã về mảnh đất này sinh cơ lập nghiệp, đời đời con cháu làm ăn phát đạt, ngày nay có thêm các dòng họ mới. Trước đây, các giáp phải cử người đứng ra làm lễ. Sau này bỏ chế độ giáp, các dòng họ đứng ra tổ chức làm lễ tế Thọ Công. Hiện có 36 dòng họ nên có 36 đại diện.

Nghi lễ thứ hai là lễ tế Phú Quý, để thể hiện nghi lễ này, các dòng họ trong làng thường có sổ ghi chép những người đã mất trong dòng họ mình. Sổ ghi chép được giao và bảo quản trong các nhà thờ họ hoặc ở nhà ông trưởng họ. Khi hai làng tổ chức lễ hội, các dòng họ tổ chức rước bát hương ra đình làm lễ, mời các vong linh đã mất ở tuổi 50 trở lên về đình để dự lễ hội. Về bản chất, nghi lễ này thể hiện tính nhân văn đậm nét thể hiện mối quan hệ giữa những người đang sống với những người đã khuất, thể hiện tình cảm giữa con người với con người mặc dù đã ở hai cõi khác nhau.

Trong lễ hội làng Tống Xá có các trò chơi, trò diễn tiêu biểu như trò chơi vật cù (cầu), một trò chơi khá phổ biến trong các lễ hội vùng đồng bằng và trung du Bắc Bộ. Nếu như ở các nơi khác, quả cầu được làm bằng gỗ xoan, gỗ mít, thì ở làng Tống Xá, quả cầu được làm bằng củ cây chuối hột to, dẻo gọt tròn nhẵn rồi sơn đỏ. Sân chơi được tổ chức trên

thửa ruộng có đào hố sâu 30 cm, diện tích 5 m², đổ đầy bùn hoa; 8 hố nhỏ bằng quả cầu, xung quanh bãi để các đầu thủ bỏ cầu của giáp mình (trước đây là các giáp, ngày nay cũng chia những người tham dự thành 08 đội). Điều cơ bản mà chúng tôi muốn nêu ra ở đây là trò chơi này chứa đựng nét văn hóa đặc trưng của cư dân nông nghiệp. Trò chơi phản ánh tục thờ thần mặt trời, một tín ngưỡng sùng bái tự nhiên. Điều đó thể hiện ước vọng ngàn đời của cư dân nông nghiệp mong cho sự sinh sôi nảy nở của cây lúa, cây trồng. Làng Tống Xá là một làng nghề thủ công, nhưng những gia đình thợ thủ công ở đây vẫn lấy nghề nông làm trọng. Nông nghiệp không tách rời khỏi thủ công nghiệp, điều đó đã tạo được sự hỗ trợ trong đời sống làm cho kinh tế của cư dân thêm khá giả. Trong lễ hội làng Tống Xá còn có thi thả đèn trời. Xưa kia vào dịp lễ hội, các gia đình tham gia dự thi chuẩn bị đèn trời, hàng năm có tới vài chục gia đình chuẩn bị dự thi. Kỹ năng và kiểu cách ở các gia đình có thể khác nhau, xong điều cơ bản là khi thả đèn nhà ai bay cao hơn, xa hơn và sáng nhất trên bầu trời nhà đó sẽ trúng thưởng. Ở đây luôn có bí quyết riêng của từng gia đình, có thể coi đó là bí quyết nghề nghiệp. Việc tìm ra bí quyết, giới tay nghề chính là điều kiện quyết định cho sự tồn tại và phát triển của một làng nghề.

Nhìn chung, quy mô và những biến đổi của lễ hội phụ thuộc vào sự phát triển của làng nghề. Làng nghề càng phát triển, lễ hội tổ chức càng lớn và sự biến đổi trong lễ hội ngày càng nhiều. Năm 2008, làng nghề đúc đồng Tống Xá tổ chức lễ hội rất lớn, tổ chức bắn pháo hoa và mời các đoàn nghệ thuật từ trung ương về biểu diễn (điển hình là trích đoạn ca kịch: Tổ nghề Đúc thánh Nguyễn Minh Không sau khi truyền nghề, rời khỏi làng, sau nhiều năm ông mới có dịp về thăm lại làng nghề của mình). Kinh phí chi cho tổ chức lễ hội lên tới hàng trăm triệu đồng. Toàn bộ kinh phí để tổ chức năm 2008 là do một số doanh nghiệp làm ăn phát đạt đóng góp. Tuy nhiên vấn đề đặt ra ở đây là vai trò của cộng đồng cư dân làng nghề sẽ mất dần. Những trò chơi tiêu biểu như thả đèn trời rất độc đáo lại được thay bằng bắn pháo hoa. Nếu như trước đây là sự nhiệt tình trách nhiệm của cả cộng đồng thì nay lại là của một số các doanh nghiệp có tiền đứng ra tổ chức. Hiện tượng đó sẽ làm mất đi những nét đẹp truyền thống của cộng đồng làng nghề, cần phải được điều chỉnh một cách hợp lý.

Tóm lại, những nghi lễ như lễ Hiến xảo (dâng đồ khéo), là hội thi tài giữa các thành viên trong làng nghề để tìm ra những người có kỹ thuật sản xuất giỏi, không ngừng sáng tạo, chính là cơ sở cho sự tồn tại của làng nghề. Vì vậy, sản phẩm của làng nghề không những được người dân trong nước ưa chuộng mà trong những năm gần đây, còn xuất khẩu ra thị trường quốc tế. Những nét đẹp truyền thống đó cần phải được bảo tồn và phát huy. Đó chính là điểm làm cho cộng đồng cư dân làng nghề tự hào với chính nghề của mình. Biết ơn vị tổ nghề, họ luôn sáng tạo và có ý thức giữ gìn nghề truyền thống mãi mãi.

Hà Nội, ngày 12 tháng 04 năm 2010

T.T.M.Đ

Tài liệu tham khảo

1. Nguyễn Xuân Năm, *Nam Định đậm đà bản sắc văn hóa dân tộc*. Sở Văn hóa thông tin Nam Định, 2000.

2. Tỉnh ủy, Hội đồng nhân dân, Ủy ban nhân dân tỉnh Nam Định, *Địa chí Nam Định*. Nxb Chính trị Quốc gia Hà Nội, 2003.

3. Hồ Đức Thọ, *Lễ hội cổ truyền ở Nam Định*. Nxb Văn hóa Thông tin, Hà Nội, 2000.

4. Bùi Văn Vượng, *Làng nghề thủ công truyền thống Việt Nam*. Nxb Văn hóa Thông tin, Hà Nội, 2002.

5. Trần Minh Yên, *Làng nghề truyền thống trong quá trình công nghiệp hóa hiện đại hóa*. Nxb Khoa học xã hội, Hà Nội, 2004.